

تطورشناسی

اخبارِ مطلق بودن امام حسن مجتبی علیه السلام
در منابع اسلامی

حسین مرادی نسب

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

بهار ۱۴۰۰

مرادی‌نسب، حسین، ۱۳۳۸ -

تطوّرشناسی اخبارِ مطلق بودن امام حسن مجتبی (علیه السلام) در منابع اسلامی / حسین مرادی‌نسب. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۹.

یازده، ۲۷۶ص. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۵۶۳: تاریخ اسلام؛ ۱۲۴)

ISBN : 978-600-298-336-7

بها: ۴۲۰۰۰۰ ریال

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیپا.

کتابنامه. ص. [۲۴۷] - ۲۶۶؛ همچنین به صورت زیرنویس.
نمایه.

۱. حسن بن علی (علیه السلام)، امام دوم، ۳ - ۵۰ق -- دفاعیه‌ها و ردیه‌ها.

۲. Controversial literature -- Hasan ibn Ali, Imam II, 624 - 670. ۳. حسن بن علی (علیه السلام)، امام دوم، ۳ - ۵۰ق --

احادیث. ۴. Hadiths -- Hasan ibn Ali, Imam II, 624 - 670. ۵. حسن بن علی (علیه السلام)، امام دوم، ۳ - ۵۰ق -- احادیث

اهل سنت. ۶. Hadiths (Sunnite) -- Hasan ibn Ali, Imam II, 624 - 670. ۷. خاندان نبوت -- احادیث --

دفاعیه‌ها و ردیه‌ها. ۸. Family in hedith -- Apologetic works -- Muhammad, Prophet, d. 632.

الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ب. عنوان.

۲۹۷/۹۵۲

BP۴۰

۲۴۱۵۴۸۸

شماره کتابشناسی ملی

تطوّرشناسی اخبارِ مطلق بودن امام حسن (علیه السلام) در منابع اسلامی

مؤلف: حسین مرادی‌نسب (عضو هیئت علمی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه)

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

صفحه‌آرایی: تحریر اندیشه

چاپ اول: بهار ۱۴۰۰

تعداد: ۲۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم-سبحان

قیمت: ۴۲۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نبش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات

۳۷۱۸۵-۳۱۵۱. ص. پ. ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص. پ. ۳۱۵۱-۳۷۱۸۵

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۰۲۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

http://rihu.ac.ir/fa/book: فروشگاه اینترنتی

مرکز یخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و هدایت پدیده‌های انسانی در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر است و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظرگرفتن واقعیت‌های عینی، فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارآیی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی «ره»، بنیانگذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» را در سال ۱۳۶۱ فراهم کرد و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جامعه علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار بیش از ۵۶۰ عنوان کتاب و شش نشریه علمی اشاره کرد.

این اثر در پاسخ به شبهات دینی است که از سوی مخالفان اهل بیت علیهم السلام مطرح شده است و با توجه به رسالت پژوهشگاه حوزه و دانشگاه در پاسخ به شبهات می باشد، نگاشته شده است که افزون بر پاسخگویی به مخالفان اهل بیت علیهم السلام، منبعی پژوهشی برای دانشجویان در مقاطع مختلف کارشناسی ارشد، دکتری در تاریخ، تمدن اسلامی، کلام و حدیث است.

از استادان و صاحب نظران ارجمند تقاضا می شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می داند از تلاش های مؤلف محترم اثر، حجت الاسلام والمسلمین حسین مرادی نسب و نیز از ارزیاب محترم، جناب استاد آیت الله محمدهادی یوسفی غروی سپاسگزاری کند.

تقدیم به

امام حسن مجتبیٰ (علیه السلام)، کریم اهل بیت (علیهم السلام)

که در زمان حیات و شهادت و پس از آن مظلوم خصم واقع شد.

امید است این نگاشته ناچیز که در راستای نشان دادن گوشه‌ای از مظلومیت ایشان است، از سوی آن امام همام پذیرفته شود و شفیع ما و محبتان اهل بیت (علیهم السلام) در روز جزا باشد روزی که نه مال و نه فرزند سودی ندارد مگر آن کس که با قلبی پاک از شرک نزد خدا می‌آید «يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ * إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ» ان شاء الله.

- پیش‌کش به علاقه‌مندان به مطالعات تاریخ و سیره و زندگانی اهل بیت (علیهم السلام) و با استعانت بر آیه شریفه ذیل:

«يَا أَيُّهَا الْعَزِيزُ مَسَّنَا وَأَهْلَنَّا الضُّرَّ وَجِئْنَا بِبِضَاعَةٍ مُّزْجَاةٍ فَأَوْفِ لَنَا الْكَيْلَ وَتَصَدَّقْ عَلَيْنَا إِنَّ اللَّهَ يَجْزِي الْمُتَصَدِّقِينَ»^۱ ای عزیز [مصر]، ما با همه اهل بیت خود به فقر و قحطی و بیچارگی گرفتار شدیم و با متاعی ناچیز و اندک (نزد تو) آمدیم، پس پیمان‌ه را سرریز کن و بر ما احسان فرما که خداوند نیکوکاران را پاداش می‌دهد».

۱. یوسف، ۸۸.

فهرست مطالب

پیشگفتار.....	۱
شخصیت امام حسن <small>علیه السلام</small>	۵

فصل اول: کلیات

مقدمه.....	۱۱
پیشینه تحقیق.....	۱۴
منابع پژوهش و ارزیابی آنها.....	۱۹
الطبقات الكبرى، از ابن سعد (م ۲۳۰ق).....	۲۰
المصنّف، از ابن ابی شیبّه کوفی (م ۲۳۵ق).....	۲۱
انساب الأشراف، از بلاذری (م ۲۷۹ق).....	۲۱
تاریخ الامم و الملوک، از محمد بن جریر طبری (م ۳۱۰ق).....	۲۲
البدء و التاريخ، از مقدسی (م ۳۸۱ق).....	۲۲
قوت القلوب، از ابوطالب مکی (م ۳۸۶ق).....	۲۳
اللطائف و الظرائف، از ابومنصور عبدالملک ثعالبی (م ۴۲۹ق).....	۲۴
المحاسن، نوشته احمد بن محمد برقی (م ۲۷۴ یا ۲۸۰ق).....	۲۵
الکافی، از محمد بن یعقوب کلینی (م ۳۲۹ق).....	۲۵
دلایل الامامة، از طبری امامی (قرن ۵).....	۲۶
بررسی واژگان «زواج و تزویج» و «مطلاق».....	۲۷

فصل دوم: بررسی موضوع مطلاق در دوران جاهلیت و اسلام، شرح حال راویان، بسترشناسی

و آسیب شناسی اخبار مطلاق بودن امام حسن علیه السلام

الف) بررسی موضوع مطلاق در دوران جاهلیت و اسلام، و شرح حال راویان اخبار مطلاق آن.....	۳۱
مقدمه.....	۳۱

۳۱	پیشینه موضوع «مطلق» پیش از اسلام.....
۳۵	بررسی موضوع «مطلق» در اسلام.....
۳۷	بازشناسی راویان اخبار مطلق بودن امام حسن <small>علیه السلام</small>
۳۷	ابن سیرین، محمد (۱۱۰ق).....
۳۸	کلبی، عباس بن هشام (۴).....
۳۹	حاتم بن اسماعیل (م۱۸۶ق).....
۴۰	واقدی، محمد بن عمر (۱۳۰-۲۰۷ق).....
۴۲	مدائنی، ابوالحسن (۱۳۵-۲۲۵ق).....
۴۵	ب) بسترشناسی و ملاک نقد اخبار مطلق بودن امام حسن <small>علیه السلام</small>
۴۵	ب.۱- بررسی فضای سیاسی و اجتماعی جعل اخبار مطلق درباره امام حسن <small>علیه السلام</small>
۴۷	ب.۲- ملاک نقد در اخبار مطلق درباره امام حسن <small>علیه السلام</small>
۴۸	۱. اخبار مطلق درباره امام حسن <small>علیه السلام</small> در تضاد با قرآن و روایات.....
۵۰	۲. اخبار مطلق درباره امام حسن <small>علیه السلام</small> مخالف با علم کلام.....
۵۰	۳. اخبار مطلق درباره امام حسن <small>علیه السلام</small> در تضاد با عقل.....
۵۲	۴. اخبار مطلق درباره امام حسن <small>علیه السلام</small> در تضاد با تاریخ.....
۵۲	۵. توجه نکردن مؤلفان به صدور اخبار مطلق درباره امام حسن <small>علیه السلام</small>
۵۳	۶. نپرداختن دقیق به واژه مطلق، تزوج و مانند آن.....
۵۵	۷. بررسی اخبار مطلق درباره امام حسن <small>علیه السلام</small> از طریق قرائن.....
۵۷	۸. بررسی اخبار مطلق درباره امام حسن <small>علیه السلام</small> از جهت سند و متن.....
۵۷	۹. اخبار مفصل و طولانی درباره مطلق بودن امام حسن <small>علیه السلام</small>
۵۸	۱۰. توجه به بستر زمان و فضای سیاسی اخبار مطلق درباره امام حسن <small>علیه السلام</small>

فصل سوم: سیر تطور اخبار مطلق بودن امام حسن علیه السلام در منابع اهل سنت و نقد آنها

۵۹	مقدمه.....
۶۰	ابن سعد (م۲۳۰ق) و بلاذری (۲۷۹ق).....
۶۰	۱. دلالت صریح برخی گزارش‌ها درباره مطلق بودن امام حسن <small>علیه السلام</small>
۶۴	۲. دلالت التزامی برخی گزارش‌ها درباره مطلق بودن امام حسن <small>علیه السلام</small>
۶۸	نقد گزارش‌های ابن سعد و بلاذری.....
۹۹	ابن ابی شیبه (م۲۳۵ق).....
۹۹	طبری (م۳۱۰ق).....
۱۰۰	طبرانی (م۳۶۰ق).....
۱۰۵	مقدسی (م۳۸۱ق).....
۱۰۶	ابوطالب مکی (م۳۸۶ق).....
۱۰۹	ثعالبی (م۴۲۹ق).....
۱۱۰	بیهقی (م۴۵۸ق).....

۱۱۲ سرخسی (م ۴۸۳ق).
۱۱۳ راغب اصفهانی (م ۵۰۲ق)
۱۱۵ غزالی (م ۵۰۵ق).
۱۲۰ ابن عساکر (م ۵۷۱ق).
۱۲۴ بلوی مالقی (م ۶۰۴ق)
۱۲۴ ابن اثیر، مبارک (م ۶۰۶ق)
۱۲۵ بڑی (زنده ح ۶۷۶ق یا بعد از ۶۹۵ق)
۱۲۶ ابن ابی الحدید (م ۶۵۶ق)
۱۲۹ سبط ابن جوزی (م ۶۵۴ق)
۱۳۰ خوارزمی (م ۶۵۸ق).
۱۳۶ ابن منظور (م ۷۱۱ق)
۱۳۸ ابوالفدا عمادالدین (م ۷۳۲ق)
۱۳۸ مزّی (م ۷۴۲ق)
۱۳۹ ذهبی، شمس‌الدین (م ۷۴۸ق)
۱۴۱ صفّدی (م ۷۶۴ق)
۱۴۲ زرنندی (م ۷۵۰ق).
۱۴۲ ابن کثیر (م ۷۷۴ق)
۱۴۵ نورالدین هیثمی (م ۸۰۷ق)
۱۴۵ قلقشندی (م ۸۲۱ق)
۱۴۷ ابن حجر (م ۸۵۲ق)
۱۴۷ ابن تغری بَرْدی (م ۸۷۴ق)
۱۴۸ سخاوی (م ۹۰۲ق)
۱۴۹ میرخواند (م ۹۰۲ق).
۱۵۰ سیوطی (م ۹۱۱ق)
۱۵۰ میبیدی حسین بن معین‌الدین (م ۹۱۱ق)
۱۵۲ ابن حجر هیثمی مکی (م ۹۷۴ق)
۱۵۲ صالحی (م ۹۴۲ق) و دیاربکری (م ۹۶۶ق).
۱۵۳ مناوی (م ۱۰۳۱ق)
۱۵۴ شبراوی (م ۱۱۷۱ق)
۱۵۵ شبلنجی (م بعد ۱۳۰۸ق)

فصل چهارم: سیر گسترش و تطور اخبار مطلق درباره امام حسن علیه السلام در منابع شیعه

۱۵۷ مقدمه
۱۵۹ بررسی اخبار مطلق درباره امام حسن <small>علیه السلام</small> در منابع شیعه
۱۶۰ سیر بررسی اخبار مطلق درباره امام حسن <small>علیه السلام</small> در منابع شیعه و نقد آنها

۱۶۰	برقی (م ۲۷۴ یا ۲۸۰ ق)
۱۶۲	کلینی (م ۳۲۹ ق)
۱۶۸	مسعودی (م ۳۴۶ ق)
۱۶۹	قاضی نعمان (م ۳۶۳ ق)
۱۷۱	طبری امامی (م قرن ۵)
۱۷۲	ابن شهر آشوب (م ۵۸۸ ق)
۱۸۰	شامی، یوسف بن حاتم (م ۶۶۴ ق)
۱۸۱	اربلی، علی بن ابی الفتح (م ۶۹۳ ق)
۱۸۱	حلی، علی بن یوسف بن المطهر (م ۷۰۵ ق)
۱۸۲	تتوی (م ۹۹۶ ق)
۱۸۴	شوشتری، قاضی نورالله (م ۱۰۱۹ ق)
۱۸۵	مجلسی اول (م ۱۰۷۰ ق)
۱۸۷	ضامن بن شدقم (م ۱۰۹۰ ق)
۱۹۰	فیض کاشانی (م ۱۰۹۱ ق)
۱۹۱	حرّ عاملی (م ۱۱۰۴ ق)
۱۹۲	مجلسی، محمدباقر (م ۱۱۱۱ ق)
۱۹۴	جزائری، سید نعمت الله (م ۱۱۱۲ ق)
۱۹۴	بحرانی (م ۱۱۸۶ ق)
۱۹۵	آل عصفور (م ۱۲۱۶ ق)
۱۹۶	کنتوری لکهنوی (م ۱۲۶۰ ق)
۱۹۷	سپهر، میرزا محمدتقی، لسان الملک (م ۱۲۹۷ ق)
۱۹۸	نوری، میرزا حسین (م ۱۳۲۰ ق)
۲۰۰	آل یاسین، شیخ راضی (م ۱۳۷۲ ق)
۲۰۱	بروجردی، سید حسین (م ۱۳۸۳ ق)
۲۰۱	نمازی شاهرودی، شیخ علی (م ۱۴۰۵ ق)
۲۰۳	شوشتری، محمدتقی (م ۱۴۱۵ ق)
۲۰۳	شیرازی، سید محمد (م ۱۴۲۲ ق)
۲۰۵	عطاردی، عزیزالله (م ۱۴۳۵ ق)
۲۰۵	بستر جعل روایات مطلق، در منابع اسلامی

فصل پنجم: بررسی سیر نگارش اخبار مطلق امام حسن علیه السلام در منابع فریقین؛ دیدگاه مستشرقان درباره این موضوع؛ ذکر نکردن مطلق بودن امام حسن علیه السلام و نپذیرفتن آن نزد برخی از مؤلفان

۲۰۹	الف) سیر نگارش اخبار مطلق بودن امام حسن <small>علیه السلام</small> در منابع اسلامی
۲۰۹	مقدمه

۲۱۰	۱. سیر نگارش اخبار مطلق بودن امام حسن (علیه السلام) در منابع اهل سنت
۲۱۱	۲. سیر نگارش اخبار مطلق درباره امام حسن (علیه السلام) در منابع شیعه
۲۱۲	۳. تطبیق سیر اخبار مطلق در منابع شیعه و اهل سنت
۲۱۳	ب) دیدگاه مستشرقان درباره اخبار مطلق بودن امام حسن (علیه السلام)
۲۱۷	ج) ذکر نکردن اخبار مطلق بودن امام حسن (علیه السلام) و نپذیرفتن آن نزد برخی از مؤلفان
۲۱۷	مقدمه
۲۱۷	بخاری (م ۲۵۶ق) و مسلم (م ۲۶۱ق)
۲۱۸	ابن شیبّه (م ۲۶۲ق)
۲۱۸	یعقوبی (م ۲۸۴ق)
۲۱۸	شیخ مفید (م ۴۱۳ق)
۲۱۸	طبرسی (م ۵۴۸ق)
۲۱۹	محبّ الدین طبری (م ۶۹۴ق)
۲۱۹	فیض کاشانی (م ۱۰۹۱ق)
۲۱۹	بحرانی یوسف بن احمد (م ۱۱۸۶ق)
۲۲۰	میرحامدحسین (م ۱۳۰۶ق)
۲۲۰	امین، سیدمحسن (م ۱۳۷۱ق)
۲۲۰	مغنیه، محمدجواد (م ۱۴۰۰ق)
۲۲۳	مطهری، مرتضی (شهادت ۱۳۹۹ق)
۲۲۴	حسینی، سیدهاشم معروف (م ۱۴۰۴ یا ۱۴۰۵ق)
۲۲۶	قرشی، باقر شریف م ۱۴۳۳ق)
۲۲۷	احمدی میانجی، علی (م ۱۴۲۱ق)
۲۲۹	میلانی، سیدعلی حسینی (معاصر)
۲۲۹	عاملی، سیدجعفر مرتضی (م ۱۴۴۱ق / ۱۳۹۸ش)
۲۳۰	مؤلفان دیگر
۲۳۰	نتیجه گیری

۲۳۲	پیوست ها
۲۴۷	منابع و مأخذ

نمایه ها

۲۶۷	نمایه آیات
۲۶۸	نمایه روایات
۲۶۹	نمایه اشخاص
۲۷۶	نمایه مکان

پیشگفتار

جنگ و ستیز میان حق و باطل همواره در این کرهٔ خاکی برقرار بوده و ادامه داشته و خواهد داشت. تاریخ نشان داده است سرانجام باطل شکست و خواری بوده و همیشه پیروزی با حق و حقیقت بوده است. همیشه شکست خوردگان برای تظاهر به پیروزی و همچنین گسترش تفکر و پیروان خود، دست به تحریف و تخریب حقیقت می‌زدند تا با زشت نشان دادن حقیقت، خود را زیبا جلوه دهند. دشمنان اهل بیت علیهم‌السلام نیز با وجود قدرت و ثروتی که در اختیار داشتند، همیشه در مقابل آن بزرگواران محکوم به شکست بودند. از این‌رو برای پنهان کردن شرافت و منزلت این ستارگان حقیقت، با استفاده از گرد و غبار شبهه و فریب، سعی بر دور کردن جستجوگران هدایت از امامان معصوم علیهم‌السلام داشتند و برای رسیدن به این هدف دست به جعل و تحریف واقعیات زدند تا وجود زلال اولیای الهی را در دیدگاه مخاطب تیره و تار سازند.

از طرفی، برای همهٔ دوستداران حقیقت دستیابی به واقعیت میسر نیست؛ چراکه تخصص، فرصت و ابزارهای لازم این کار برای آنان فراهم نیست. این نوشتار برای آشکار کردن و توضیح یکی از ظلم‌هایی است که از سوی جاعلان و دشمنان اهل بیت علیهم‌السلام برای ترور شخصیت امام حسن مجتبی علیه‌السلام جعل شده است. چنان‌که در برخی از گزارش‌ها، تصریح به «مطلاق و کثیر الأزواج» وجود دارد و در برخی دیگر، به التزام بر مطلق بودن دلالت می‌کند.

به برکت انقلاب شکوهمند اسلامی ایران و با رشد و توسعه علوم دینی، کتاب‌های متنوعی دربارهٔ اهل بیت علیهم‌السلام نگاشته شده‌اند و مؤلفان به این موضوع نیز به اجمال پرداخته و آن را رد کرده‌اند. همچنین مقالاتی در این باره نوشته شده‌اند که بیشتر از جهت سند و متن، حدیث را نقادی کرده‌اند. این نوشتار اما بر سیر تطوّر اخبار مطلق بودن امام حسن علیه‌السلام در منابع اسلامی، به‌ویژه کتاب‌های تاریخ، سیره،

حدیث، فقه، اخلاق، تراجم، ادبیات و لغت را از نظر اهل سنت و شیعه توجه کرده که چگونه این اخبار شکل گرفته‌اند و بر آنها افزوده شده است، حتی برخی از این احادیث در منابع شیعی راه یافته و تأیید شده‌اند، بی‌آنکه به نقد کشیده شوند.

نکته دیگری که باید بدان توجه شود آن است که برخی گزارش‌ها التزام و برخی به تصریح، بر مطلق بودن امام حسن (علیه السلام) دلالت داشته و این ازدواج‌ها و طلاق دادن‌ها با تعداد همسران آن حضرت ارتباط دارند که به همین دلیل، برخی تعداد همسران آن حضرت را به اختلاف در شماره، از میان پنجاه تا سیصد و حتی بیش از این تعداد ذکر کرده‌اند، بی‌آنکه سندی به دست دهند، یا دست‌کم بیست تن از آنان را نام ببرند. با توجه به رسالت پژوهشگاه حوزه و دانشگاه در پاسخ‌گویی به شبهات دینی این طرح از سوی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه مورد تأیید قرار گرفته است.

کتاب حاضر در چند فصل تدوین یافته و پیش از ورود به بحث، شرح حال امام حسن (علیه السلام) به اجمال آورده شده است. در فصل اول، به کلیات پرداخته‌ایم، شامل مقدمه، پیشینه، منابع استفاده شده و واژگان (ترویج، طلاق، متعه). در فصل دوم، به بررسی موضوع مطلق در دوران جاهلیت و اسلام و شرح حال روایان اخبار مطلق پرداخته شده و فصل سوم، سیر تطوّر اخبار مطلق درباره امام حسن (علیه السلام) در منابع اهل سنت و نقد آن پی می‌گیرد. فصل چهارم، سیر تطوّر اخبار مطلق درباره امام حسن (علیه السلام) در منابع شیعه و نقد آنها آمده است. فصل پنجم، بررسی سیر نگارش اخبار مطلق بودن امام حسن (علیه السلام) در منابع فریقین و... در سه بخش آمده است. الف) سیر نگارش اخبار مطلق بودن امام حسن (علیه السلام) در منابع اسلامی؛ ب) دیدگاه مستشرقان به اخبار مطلق بودن امام حسن (علیه السلام)؛ ج) ذکر نکردن اخبار مطلق بودن امام حسن (علیه السلام) و نپذیرفتن آن نزد برخی از مؤلفان فریقین آمده است. همچنین در پیوست نمودار و جداول، سیر تطوّر اخبار مطلق بودن امام حسن (علیه السلام) و موارد دیگر آورده شده است.

در جلد دیگر به بررسی تعداد همسران و فرزندان امام (علیه السلام) در منابع فریقین پرداخته می‌شود ان‌شاءالله.

در این اثر تلاش شد تا براساس وفات مؤلف سیر تاریخی بحث از آغاز تا قرن حاضر مراعات شود. افزون بر آن، در این اثر شخصیت مؤلفان و موضوع کتاب و مذهب آنان گاهی در متن و گاهی در پاورقی به اجمال آمده است تا مطالعه‌کنندگان آشنایی مختصری به صاحب اثر داشته باشند. ذکر متون منابع در پاورقی برای آن است تا نشان داده شود که بیشتر این مطالب برگرفته از متون منابع کهن است که در طول تاریخ بر آنها از طرف مؤلفان افزوده شده است.

دیگر آنکه متون ذکر شده از منابع به آسانی در اختیار خوانندگان و طالبان علم باشد؛ برخی بر ما خرده نگیرند که چرا عبارت متون برخی از منابع که تکرار متون منابع گذشته است، نقل شده است. هم چنین باید گفت که شیوه تحقیق کتابخانه‌ای و به روش توصیفی و تحلیلی است که با استناد به متون اسلامی فریقین انجام شده است. در این تحقیق از نرم‌افزارهای مختلف که در دسترس بود برای تکمیل بحث بهره بردیم. شرح حال برخی از مؤلفان را از سایت‌هایی مانند ویکی‌فقه، ویکی‌شیعیه و مانند آن و گاه از مقدمات کتاب‌های مؤلفان گرفته شده است آورده‌ایم. در پایان نیز پیوست‌ها به صورت جداول و نمودارها آورده شده است.

در پایان نگارنده بر خود فرض می‌داند، از همه کسانی که به نحوی در تولید این اثر نقش‌آفرین بوده‌اند و با راهنمایی خود در اتقان این نگاشته مؤثر بوده‌اند، تشکر کند. همچنین از مرکز پاسخ‌گویی حوزه علمیه قم و جناب حجت الاسلام والمسلمین امیرعلی حسنلو، مدیر گروه تاریخ آن مرکز، استاد حضرت آیت‌الله محمدهادی یوسفی غروی ارزیاب، اعضای محترم شورای علمی گروه تاریخ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، مدیر محترم آن، جناب حجة الاسلام والمسلمین رمضان محمدی و از کارشناس محترم گروه جناب آقای اسماعیل یارمحمدی و از ویراستار محترم جناب حجة الاسلام والمسلمین سعیدرضا علی‌عسگری، تشکر و قدردانی کنم.

امید است پژوهش حاضر در پیشگاه پروردگار و اهل بیت علیهم‌السلام مهر تأیید خورده و برای نگارنده، خانواده، استادان بزرگوار، دوستان و محبان اهل بیت علیهم‌السلام، شهیدان انقلاب اسلامی، به‌ویژه آیت‌الله شهید مرتضی مطهری، آیت‌الله شهید دکتر سیدمحمدحسین بهشتی، آیت‌الله شهید علی‌قدوسی، شهیدان جنگ تحمیلی، از جمله محمد و رضا مرادی نسب، به یاد یادواره شهیدان لاله‌های زهرایی، شهیدان مفقودالاثرا، شهیدان مدافعان حرم اهل بیت علیهم‌السلام، به ویژه سردار شهید حاج قاسم سلیمانی و ابومهدی المهندس، مرحوم حضرت آیت‌الله سیدعلی موسوی شالی و همسر گرامیشان و خدمتگزاران به مکتب اهل بیت علیهم‌السلام و نیز کسانی که به نحوی در آماده‌سازی کتاب و ویراستاری آن کمک کردند، توشه آخرت باشد.

– همچنین برای پدر و مادرم و وابستگانم طلب سعادت‌مندی دنیا و آخرت دارم و از همسر مهربان، صبور و شکیبایم و نیز فرزندان عزیزم که افزون بر تحمل سختی‌ها و کاستی‌ها مرا در امور پژوهشی یاری نموده‌اند شادکامی و بهروزی آنان را از خداوند منان خواستارم.

با همه دقتی که در ارائه مباحث شده است، به یقین این نوشتار از خطا و اشتباه مصون نبوده است. از خداوند متعال درخواست عفو از لغزش‌ها و خطاهای نگارنده را دارم و از استادان و صاحب‌نظران بزرگوار تقاضا می‌کنم، نگارنده را از نظریات اصلاحی خود بی‌نصیب نگذارند. نگارنده به یقین با دیده لطف و محبت از نظریات شما بزرگواران در تصحیح و تکمیل مباحث در ویراست‌های آینده استفاده خواهد کرد. امید است که این پژوهش مورد توجه جامعه علمی نیز قرار گیرد.

حسین مرادی‌نسب

قم المقدسه ۱۳۹۸ش

شخصیت امام حسن علیه السلام

امام حسن مجتبی علیه السلام فرزند علی بن ابی طالب علیه السلام، و حضرت فاطمه، دختر رسول خدا صلی الله علیه و آله است. ایشان در نیمه ماه مبارک رمضان سال سوم هجری در مدینه زاده شد. رسول خدا صلی الله علیه و آله نام ایشان را حسن و کنیه اش را ابومحمد نامید.^۱ کنیه دیگر وی نیز ابوالقاسم است و القاب بسیاری برای ایشان نقل کرده اند که از جمله آنان: زکی، سبط اول، سید شباب اهل الجنة، امین، حجت و تقی است.^۲ محمد بن طلحه شافعی مشهورترین لقب امام علیه السلام را «تقی» دانسته است و بهترین و شایسته ترین آنها را همان لقبی می داند که رسول خدا صلی الله علیه و آله او را بدان لقب داده و فرموده است: «ان هذا ابني هذا سید»^۳ وی در تورات «شبر» خوانده شده است.^۴

آثار فراوانی درباره شخصیت امام حسن علیه السلام به نگارش درآمده و به تاریخ زندگی، حیات و شخصیت آن حضرت پرداخته اند و روایات بسیاری نیز در فضائل او و برادرش امام حسین علیه السلام، از پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله نقل شده اند که می توان این فضائل و مناقب را به آسانی در منابع شیعه و اهل سنت یافت. از جمله روایات، احادیث از رسول خدا صلی الله علیه و آله است که آن حضرت در هر فرصتی، علاقه خود را به این دو نواده نشان می داد؛ به این گونه که وقتی رسول خدا صلی الله علیه و آله بر منبر بود از منبر پایین می آمد، و آن دورا در آغوش می گرفت و می بوسید و می فرمود: «انّ الحسن و الحسین سیدای شباب اهل الجنة؛ قاما او قعدا»،^۵ و درباره حضرت حسن علیه السلام می فرمود: «اللهم انی

۱. ابن اثیر، اسد الغابة، ج ۲، ص ۱۹.

۲. خصیبی، الهدایة الکبری، ص ۸۵.

۳. محمد بن طلحه شافعی، مطالب السؤل، ص ۳۳۱.

۴. خصیبی، الهدایة الکبری، ص ۸۵.

۵. قتال نیشابوری، روضة الواعظین، ص ۱۵۶. این حدیث را بسیاری از محدثان بزرگ اهل سنت با سندهای

أَحْبَبَهُ فَأَحَبَّهُ وَأَحَبُّ مَنْ يُحِبُّهُ»^۱ و او را به سینه خود می‌چسبانید «وَضَمَّهُ إِلَى صَدْرِهِ»^۲. آیاتی از قرآن دلالت بر پاکی اهل بیت (علیهم السلام) و جایگاه ایشان نزد پروردگار دارد، که از جمله آنان امام حسن (علیه السلام) است. آنان مصداق آیه تطهیر هستند که فرمود: «إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَ يُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا»^۳ و به مهربانی با آنان در آیه مؤدّت اشاره شده است: «قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى»^۴ و آیه مباحله^۵ و آیاتی از سوره انسان^۶ درباره این بزرگواران نازل شده است که همه دلالت بر بزرگی، پاکی و عصمت این خاندان دارند.

امام حسن مجتبیٰ (علیه السلام) در بیعت رضوان، با رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بیعت کرده و نیز در رویداد مباحله شرکت داشته است که مقام و جایگاه بلند او را نزد خداوند و پیامبر (صلی الله علیه و آله) می‌رساند. آن حضرت از کسانی بود که به امر پدرش علی (علیه السلام) از خانه خلیفه عثمان بن عفان به هنگام محاصره شورشیان محافظت کرد. وی از سوی پدرش برای تشویق مردم کوفه برای سرکوبی ناکشین (پیمان شکنان) به آنجا رفت و در کنار پدرش در نبرد جمل، صفین و نهروان حضور داشت. امام مجتبیٰ (علیه السلام) همواره در کنار پدرش علی (علیه السلام) بود تا آنکه امیر مؤمنان (علیه السلام) در پگاه نوزدهم رمضان سال چهل هجری، در مسجد کوفه و به هنگام نماز صبح به دست شقی‌ترین افراد بشر، فرق مبارکش شکافته شد و در بیست و یکم آن ماه به شهادت رسید.

امیرالمؤمنین علی (علیه السلام)، فرزندش را به عنوان جانشین خود انتخاب کرد. مردم عراق با وی بیعت کردند، حتی وی آماده نبرد با معاویه شد و سپاه خود را به سوی معاویه فرستاد؛ اما معاویه با تلاش فراوان و با شایعه‌پراکنی و دادن وعده و وعید، برخی فرماندهان سپاه امام (علیه السلام) را خام کرد.

مختلف نقل کرده‌اند که از جمله آنان ابن ابی شیبه در المصنف (ج ۷، ص ۵۱۲)، احمد بن حنبل در مسند (ج ۳، ص ۳)، ترمذی در السنن (ج ۵، ص ۳۲۱)، طبرانی در المعجم الکبیر (ج ۳، ص ۳۸) و نسائی در خصائص امیرالمؤمنین (علیه السلام) (ص ۱۱۷-۱۱۸) را آورده‌اند، در حالی که بخاری و مسلم در صحیحین خود آن را نقل نکرده‌اند، (حاکم نیشابوری، المستدرک فی الصحیحین، ج ۳، ص ۱۶۶-۱۶۷).

۱. نسائی، فضائل الصحابة، ص ۱۹.
۲. ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۳، ص ۱۸۹.
۳. احزاب (۳۳)، ۳۳.
۴. شورا (۴۲)، ۲۳.
۵. آل عمران (۳)، ۶۱: «فَمَنْ حَاجَّكَ فِيهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ فَقُلْ تَعَالَوْا نَدْعُ أَبْنَاءَنَا وَ أَبْنَاءَكُمْ وَ نِسَاءَنَا وَ نِسَاءَكُمْ وَ أَنْفُسَنَا وَ أَنْفُسَكُمْ ثُمَّ نَبْتَهِلْ...».
۶. انسان (۷۶)، ۸-۹: «وَ يُطْعَمُونَ الطَّعَامَ عَلَى حُبِّهِ مِسْكِينًا وَ يَتِيمًا وَ أَسِيرًا * إِنَّمَا نُطْعِمُكُمْ لِوَجْهِ اللَّهِ لَا نُرِيدُ مِنْكُمْ جَزَاءً وَ لَا شُكُورًا».

امام حسن علیه السلام برای حفظ جان اقلیت شیعه و پیروان راستین خود، صلح تحمیلی را پذیرفت، در حالی که می‌دانست معاویه به بندهای پیمان صلح وفا نخواهد کرد و آن را زیر پا خواهد نهاد، اما امام حسن علیه السلام حجت را بر مردم تمام کرد، تا آیندگان به درستی درباره ایشان قضاوت کنند. نباید خیانت فرماندهان سپاه امام و ملحق شدن آنان به سپاه معاویه، شورش خوارج بر ضد امام حسن علیه السلام و تردید سپاه امام علیه السلام در نبرد با سپاه معاویه را فراموش کرد. این موارد و مانند آنها، در جهت یاری سپاه معاویه نقش اساسی داشتند و معاویه توانست کوفه را تحت سلطه خود درآورد و اعلام کند که من برای نماز، روزه، حج و زکات با شما نجنگیدم، بلکه جنگیدم تا بر شما حکومت کنم و همه شرطهایی را که با حسن بن علی علیه السلام بسته بودم زیر پای خود قرار دادم و به آنها وفا نخواهم کرد.^۱

پس از آن حوادث، امام حسن علیه السلام به مدینه آمد و به تبیین معارف الهی پرداخت. درباره عبادت ایشان گفته‌اند به هنگام وضو گرفتن، بندهای بدنش به لرزه می‌افتادند و رنگ رخساره‌اش زرد می‌شد و می‌فرمود: شایسته است هر کس در برابر پروردگارش قرار گرفته رنگ رخساره‌اش زرد شود و بند بندش به لرزه درآید و هنگامی که به در مسجد می‌رسید سر به آسمان بلند می‌کرد و می‌گفت: خدایا، مهمان تو به در خانه‌ات آمده، ای احسان‌کننده، گناهکار نزدت آمده است، پس از بدی‌هایی که من دارم به زیبایی‌هایی که نزدت هست، درگذر، ای بخشنده که بر همه چیز برتری.^۲ به امام حسن علیه السلام گفته شد: برای شما عظمت و جایگاهی است. فرمود که عزت از آن خداست و به این آیه قرآن: «وَلِلَّهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ»^۳ تمسک کرد.^۴ واصل بن عطا درباره ایشان گفته است: سیمای او همانند سیمای پیامبران بود و هیبت پادشاهان را داشت.^۵

۱. قاضی نعمان، شرح الاخبار، ج ۲، ص ۵۳۳؛ ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبین، ص ۴۵؛ مفید، الارشاد، ج ۲، ص ۱۴. «إِنِّي وَاللَّهِ مَا قَاتَلْتُكُمْ لَتَصَلُّوا وَ لَا تَتَّصِمُوا وَ لَا تَتَزَكَّوْا، اَنْتُمْ لَتَفْعَلُونَ ذَلِكَ، وَاِنَّمَا قَاتَلْتُكُمْ لِأَتَأْمُرَ عَلَيْكُمْ... وَ جَمِيعَهَا تَحْتَ قَدَمِي لَا أَفِي بَشِيءٍ مِنْهَا لَهُ».

۲. ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۳، ص ۱۸۰: «أَنَّ الْحَسَنَ بْنَ عَلِيٍّ علیه السلام كَانَ إِذَا تَوَضَّأَ أَزْتَعَدَّتْ مَفَاصِلُهُ وَ اصْفَرَّ لَوْنُهُ، فَقِيلَ لَهُ فِي ذَلِكَ: فَقَالَ: حَقٌّ عَلَيَّ كُلُّ مَنْ وَقَفَ بَيْنَ يَدَيِ رَبِّ الْعَرْشِ أَنْ يَصْفَرَ لَوْنُهُ وَ تَرْتَعَدَ مَفَاصِلُهُ وَ كَانَ علیه السلام إِذَا بَلَغَ بَابَ الْمَسْجِدِ، رَفَعَ رَأْسَهُ وَ يَقُولُ: إِلَهِي صَنِّفْكَ بِتَابِكَ، يَا مُحْسِنُ قَدْ أَتَاكَ الْمُسِيءُ فَتَجَاوَزَ عَنْ قَبِيحِ مَا عِنْدِي بِجَمِيلِ مَا عِنْدَكَ يَا كَرِيمُ الْقَائِقِ».

۳. منافقون (۶۳)، ۸.

۴. زمخشری، ربیع الابرار، ج ۴، ص ۶: «قيل للحسن بن علي علیه السلام: إن فيك عظمة، قال: بل في عزة، قال الله تعالى: «وَلِلَّهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ».

۵. ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۳، ص ۱۷۶: «واصل بن عطاء: كان الحسن بن علي علیه السلام عليه سيماء الأنبياء وبهاء الملوك».

امام حسن (علیه السلام) افزون بر زهد، عبادت و تقوا، بیست یا به قولی ۲۵ بار پیاده به سفر حج رفت.^۱ زبان او همواره به ذکر حق مشغول بود. بخشش و کرم آن حضرت، آن چنان فراوان بود که به او کریم اهل بیت (علیهم السلام) لقب دادند^۲ که دو بار نیمی از دارایی خود را در راه خدا (و میان مردم) قسمت کرد و در خبری آمده است که سه بار چنین کرد.^۳ از انس بن مالک نقل است که کنیزی از کنیزان آن حضرت دسته گلی برای ایشان آورد. آن حضرت به او فرمود: «انْتِ حُرَّةٌ لَوْجِهَ اللَّهِ» تو در راه خدا آزاد شدی. از آزادی کنیز تعجب کردم، حضرت به من فرمود که خداوند ما را تأدیب کرده است که فرمود «وَإِذَا حُيِّتُمْ بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّوا بِأَحْسَنَ مِنْهَا أَوْ رُدُّوها...»^۴ بهترین کار نیک، آزاد کردن کنیز است.^۵ آن حضرت وقتی شنید که مردی از خداوند خواسته که ده هزار درهم به او داده شود. امام به منزل خود آمد و آن مقدار پول درخواست شده آن فرد را به او بخشید.^۶ یا در روایتی است که شخصی خدمت امام (علیه السلام) رسید و از ایشان خواست تا حاجتش را رفع نماید. امام فرمود که من به نیاز تو آگاه شدم؛ اما آنچه که شایسته نیاز تو باشد اکنون در اختیار ندارم. اگر مقدار اندک مالی که نزد من است بپذیری آن مقدار را به تو پرداخت خواهم کرد. آن شخص سخن امام (علیه السلام) را پذیرفت و آن حضرت آنچه را که در اختیار داشت به او بخشید.^۷

امام حسن (علیه السلام) در سال پنجاه، و به نقلی سال ۴۹ هجری، به دست همسرش، جعده دختر اشعث که معاویه با وعده ازدواج یزید با او، نقشه‌ای کشید و او را فریفت و امام را مسموم کرد^۸ و ایشان به شهادت رسید. عایشه و مروان از خاکسپاری او در کنار پیکر جدش، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) جلوگیری کردند و بدن مطهرش به ناچار در قبرستان بقیع به خاک سپرده شد.

۱. همان، ص ۱۸۰. چندین روایت نقل شده است از جمله از امام صادق (علیه السلام) است که فرمود: «إِنَّ الْحَسَنَ بْنَ عَلِيٍّ حَجَّ حُمْسًا وَعَشْرِينَ حِجَّةً... وَ فِي حَبْرٍ... حَجَّ عَشْرِينَ حِجَّةً عَلَيَّ قَدَمِيهِ».

۲. طهرانی، آقابزرگ، الذریعة، ج ۱، ص ۴۹۸.

۳. همان جا: «إِنَّ الْحَسَنَ بْنَ عَلِيٍّ... قَاسَمَ اللَّهُ تَعَالَى مَالَهُ مَرَّتَيْنِ، وَ فِي حَبْرٍ قَاسَمَ رَبَّهُ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ». یعقوبی آورده است «خروج من ماله مرتين وقاسم لله ثلاث مرات، حتى كان يعطى نعلاً ويمسك نعلاً» یعقوبی، تاریخ، ج ۲، ص ۲۲۶.

۴. نساء (۵)، ۸۶.

۵. ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۳، ص ۱۸۳.

۶. اربلی، کشف الغمه، ج ۲، ص ۱۸۱.

۷. همان، ص ۱۸۱.

۸. کلینی، الکافی، ج ۸، ص ۱۶۷: «عن أبي عبد الله (علیه السلام) قال: إن الأشعث بن قيس، شرك في دم أمير المؤمنين (علیه السلام) و ابنته جعدة، سمت الحسن (علیه السلام) و محمد ابنة شرك في دم الحسين (علیه السلام)».

در عین حال، دشمنان امام حسن علیه السلام تلاش داشتند تا شخصیت ایشان را خدشه‌دار سازند و اخباری را درباره او جعل کردند و گفتند که وی دنیاطلب و بی‌بهره از سیاست است. به همین سبب تهمت‌های ناروایی به ایشان نسبت داده‌اند که از شأن و شخصیت آن وجود قدسی به دور است. یکی از این نسبت‌های ناروا آن بود که می‌گفتند: «زیاد زن می‌گرفت و طلاق می‌داد».

این تهمت بیشتر از سوی دشمنان اهل بیت علیهم السلام عباسیان و راویان درباری که گرایش به امویان داشتند آغاز شد و به خصوص در قرن حاضر از سوی وهابیت دامن زده می‌شود؛ زیرا هدف این است تا به گمان خود عصمت امام حسن علیه السلام را خدشه‌دار سازند تا بتواند به وسیله آن شیعیان امامی را که از عصمت امامان معصوم علیهم السلام دفاع می‌کنند، محکوم سازند. مخالفان می‌خواهند با زیر سؤال بردن عصمت امام حسن علیه السلام به تبع آن، عصمت سایر ائمه اطهار علیهم السلام را نیز زیر سؤال ببرند. یکی از نویسندگان عراقی در کتاب خود به مقاله یکی از ناصبیان که - [با عنوان الزام القوی علی بطلان عصمه الامام الحسن بن علی] نوشته و در آن گفته است «برای از بین بردن عصمت دوازده امام علیهم السلام کافی است که عصمت یکی از آنان را ابطال کنیم تا به دنبال آن، عصمت افراد دیگری نیز از بین برود؛ زیرا معصوم نزد رافضیان کسی است که از هرگونه بدی و زشتی پاک است و این عمل مطلق چگونه قبیح و زشت نباشد، در حالی که [امام] علی علیه السلام به سبب این صفت (مطلق) مردم را از تزویج دخترانشان با حسن نهی کرده است» - اشاره کرده^۱ و به حرف‌های باطل و کذب نویسنده مقاله پاسخ داده است.

بسیاری از مورخان و محدثان، پاسخ دشمنان اهل بیت علیهم السلام را داده‌اند و این اخبار را با مبانی قرآن، سنت نبوی و عقل رد کرده‌اند؛ چرا که از امام معصوم علیه السلام، فعل قبیح صادر نمی‌شود، زیرا طلاق را پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله مبعوض‌ترین عمل دانسته است.

۱. بلدای، القول الحسن فی عدد زوجات الامام الحسن علیه السلام، ص ۸-۹.

فصل اول

کلیات

مقدمه

برای بررسی همه جوانب یک موضوع لازم است یک همگرایی علمی میان اندیشمندان در علوم مختلف ایجاد شود، که البته امری سخت و بعید است؛ اما بر هر اندیشمندی لازم و واجب است که در هر موضوعی که می‌خواهد مطرح کند، تمام جوانب را در نظر گیرد. در حوزه مطالعات حدیثی این ضرورت بیشتر دیده می‌شود؛ چراکه با سعادت انسان و رسیدن به حقیقت مرتبط است. از این رو، محدثان اسلامی، افزون بر آشنایی با علوم حدیثی، چون رجال، درایه^۱ و...، باید تسلط کافی به دانش تاریخ نیز داشته باشند تا با توجه به وضعیت و مقتضیات زمانی و مکانی، به صحت صدور و دلالت خبر پی ببرند.

با وجود دقت و ریزبینی برخی از محدثان شیعی در نقل و ضبط احادیث، در برخی موارد، به دلیل غفلت از شناخت دقیق اوضاع زمانی و مکانی و همچنین بدون توجه به ساختگی بودن یک حدیث، و تنها به صرف شهرت آن در منابع، آن را نقل کرده‌اند، و این روایات در منابع حدیثی و فقهی این‌گونه راه یافته‌اند، بی‌آنکه نقد و بررسی شوند؛ اگرچه برخی به نقد یا به توجیه این اخبار پرداخته‌اند. بنابراین، صرف وجود روایات و گزارش‌ها در حدیث، تاریخ و منابع کهن، اعم از شیعه یا اهل سنت، نمی‌تواند موجب استناد محققان، محدثان و فقیهان قرار گیرد، بلکه

۱. علم درایه، نوعی اجتهاد در فهم روایات است که امام صادق علیه السلام فرمود: «خبر تدریه خیر من ألف حدیث ترویه؛ یک خبر که آن را درایت کنی بهتر از هزار حدیثی است که آنها را روایت کنی». از حضرت علی علیه السلام نقل است که فرمود: «علیکم بالدرایات لا بالروایات؛ بر شماست که به درایت حدیث که مضمون و مفهوم آن است توجه کنید، نه به آنچه که نقل شده است». از سویی، روایات نباید با نصوص قطعی و محکم قرآن مخالفتی داشته باشند (ابن‌ادریس، مستطرفات السرائر، ص ۲۶۶؛ کراچکی، کنز الفوائد، ص ۱۹۴).

باید از جهات مختلف (سند و متن) و بستر صدور، روایت تجزیه و تحلیل شود تا با مبانی قرآنی و احادیث نبوی و علوی در تضاد و رویارویی نباشد.

وجود اخبار ساختگی، نوعی آفت و آسیب رساندن به اخبار و روایات دیگر است و این پدیده در بیشتر علوم وجود دارد که محققان هر علم باید به نوعی با آن مبارزه کنند تا صحت و سقم آنها را به دست آورند. از این رو، باید گزارش‌های جعلی با معیارهای علمی از جهت سند، متن و بستر صدور آنها نقد و بررسی شوند.

نقش جااعلان حدیث آن است که آنچه وجود نداشته را موجود نشان دهند و با ایجاد جوی روانی در جامعه، خواسته خود را به کرسی نشانند تا بتوانند به اهداف باطل خود برسند. به عنوان نمونه ابن ابی الحدید به این جعلیات اشاره کرده است،^۱ و نیز در برخی از کتاب‌های اصحاب ائمه اطهار (علیهم السلام) وجود جعلیات دیده می‌شود، کشی در گزارشی از مغیره بن سعید آورده که وی به کتاب‌های ائمه دست می‌برده است، از هشام بن حکم است که از امام صادق (علیه السلام) شنیدم که فرمود: حدیث ما اگر موافق با قرآن و سنت بود یا شاهدهی برای آن در احادیث قبلی ما وجود داشت بپذیرید، در غیر این صورت قبول نکنید، زیرا مغیره بن سعید - لعنت خدا بر او باد - در کتاب‌های پدرم دست برده و احادیثی که ایشان بیان نکرده را ساخته است. از یونس [بن عبدالرحمن] است که گوید به عراق رفتم، در آنجا برخی از اصحاب امام باقر (علیه السلام) و بیشتر اصحاب امام صادق (علیه السلام) را دیدم از آنان حدیث شنیدم و کتاب‌هایشان را گرفتم، آنها را بر امام رضا (علیه السلام) عرضه کردم، امام فرمود که بسیاری از احادیث آنها از امام صادق (علیه السلام) نیست.^۲

مخالفان اهل بیت (علیهم السلام) تلاش داشتند تا با جعل روایات، به شبهه افکنی درباره آنان پردازند و این بزرگواران را از صحنه سیاسی اجتماعی و فرهنگی بیرون ببرند. از جمله احادیث و گزارش‌های مجعولی که هم در منابع اهل سنت و هم منابع شیعه ذکر شده‌اند، ازدواج‌ها و طلاق دادن‌های مکرر امام حسن (علیه السلام) است که گاه به تصریح و گاه به دلالت التزام بدان پرداخته‌اند. از امام علی (علیه السلام) نقل شده است هنگامی که امام حسن (علیه السلام) را وصی خود قرار داد، ایشان را از زیاده‌روی در خوردن و ازدواج پاک دانست^۳ و به گونه‌ای، اتهام‌ها را از ایشان زدود.

۱. ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۴، ص ۶۳، ۷۳؛ ج ۱۱، ص ۴۳ و ۴۴.

۲. طوسی، اختیار معرفة الرجال (رجال الکشی)، ج ۲، ص ۴۸۹.

۳. ابن ابی شیبیه، المصنّف، ج ۷، ص ۳۰۷؛ ابن سعد، الطبقات الکبری، ج ۳، ص ۲۵؛ بلاذری، انساب الاشراف،

اخبار مطلق بودن امام حسن علیه السلام از جعل‌هایی است که در طول تاریخ با اضافه کردن شاخ و برگ بسیار، در ظاهر درخت تنومندی شده که بسیاری از محدثان و مورخان آنها را پذیرفته‌اند. باید گفت: در اخبار مطلق، از نظر صحت سند و صدور مناقشه شده است و باید بستر صدور آنها بررسی شود. همچنین لازم است واکاوی شود که چرا این اخبار نسبت به پدر یا برادر یا افراد دیگری از خاندان پیامبر صلی الله علیه و آله صادر نشده است و تنها بر امام حسن علیه السلام این‌گونه حمله و هجمه شده است. با بررسی سیر تطور اخبار مطلق درباره امام حسن علیه السلام، افزون بر نقد سند و محتوا، با فضای حاکم بر این‌گونه گزارش‌ها آشنا شده و درک بهتری درباره چنین گزارش‌هایی پیدا می‌شود.

نکته اساسی دیگر آن است که نگرش اهل سنت به این روایات، نگرش حدیثی است، نه رویکرد انتقادی، از این‌رو، این اخبار را به راحتی پذیرفته‌اند و تنها افراد کمی از آنان، یا اخبار مطلق را ذکر نکرده‌اند، یا اگر ذکر کرده‌اند، آنها را ناپسند دانسته‌اند؛ مانند غزالی که ذکر این گزارش‌ها را قبیح دانسته است. برخی دیگر نیز با بیان مباح بودن طلاق، به آنها استدلال کرده‌اند.

اما نگرش برخی شیعیان به روایات، نگرش اخباری و حدیثی است که آن را ذکر کرده‌اند. برخی دیگر دیدگاه انتقادی داشته و آنها را با دیدگاه عقل و نقل بررسی کرده و آنها را نپذیرفته، و نقد کرده‌اند. مخالفان اهل بیت علیهم السلام و امام حسن علیه السلام، با تکیه بر روایات جعلی به مبارزه و ستیز برای ترور شخصیتی آن بزرگواران، از جمله امام حسن علیه السلام پرداخته و گفته‌اند: «وی هر روز زن می‌گرفت و طلاق می‌داد»؛^۱ حتی گاه این جعل از زبان امام علی علیه السلام نقل می‌شد بدین مضمون که: «به حسن زن ندهید که مطلق است». با این حال این‌گونه روایات جعلی در منابع اسلامی وارد شده‌اند، بی‌آنکه نقد و بررسی شوند.

مؤلفان شیعه به دلائل گوناگونی که داشتند اخبار مطلق بودن امام حسن علیه السلام را ذکر کرده‌اند که بدانها اشاره می‌شود:

۱. برخی قصد گردآوری احادیث ائمه اطهار علیهم السلام از جمله اخبار مطلق را داشته‌اند و بدون نقد و ارزیابی، در منابع حدیثی و... از آنها یاد کرده‌اند؛
۲. برخی به دلیل ترغیب به امر ازدواج به آن اخبار تمسک کرده‌اند و برای نمونه، به این‌گونه اخبار درباره امام حسن علیه السلام تمسک کرده‌اند؛

ج ۲، ص ۵۰۲ و ۵۰۴؛ ابن شنبه، تاریخ المدینة المنوره، ج ۱، ص ۲۲۸. «قال علی علیه السلام: وصیتی الی اکبر ولدی

غیر طاعن علیه فی بطن و لا فی فرج».

۱. طبری، تاریخ الطبری، ج ۶، ص ۳۳۴.

۳. برخی وجود ناسازگاری میان زنان امام حسن (علیه السلام) با ایشان را باعث جدایی آن حضرت از همسرانش دانسته‌اند؛
۴. برخی در باب مشورت در ازدواج به روایت مردی که از حضرت علی (علیه السلام) درباره خواستگاران دخترش مشورت می‌خواست استناد کرده‌اند؛
۵. برخی خوش‌سینما بودن امام حسن (علیه السلام) را دلیلی بر درخواست و اصرار زنان برای ازدواج دانسته‌اند که حتی برای مدتی کوتاه به نکاح ایشان درآیند؛ یا آنکه امام با کسب رضایت از آنان و با اعطای مال فراوان به ایشان، از آنان جدا می‌شد؛
۶. برخی برای کسب شرافت، دختران خود را به عقد امام حسن (علیه السلام) در می‌آوردند، تا آن حضرت برای مدتی داماد آنان و دخترشان عروس رسول خدا (صلی الله علیه و آله) شود، با اینکه می‌دانستند امام آنان را طلاق می‌دهد و نیز موارد دیگری که برخی دیگر گفته‌اند؛
۷. برخی ذکر این اخبار را از باب تقیه، سیاست و عواطف انسانی دانسته و به آنها استناد کرده‌اند. در این کتاب موارد یاد شده نقد و بررسی خواهند شد.

پیشینه تحقیق

تاکنون اثری در موضوع بررسی سیر و تطوّر اخبار مطلق بودن امام حسن (علیه السلام) در منابع تاریخی و حدیثی نگاشته نشده است؛ اما مقاله‌هایی به نگارش درآمده‌اند. از آن جمله، مقاله «نقد و بررسی روایات مطلق درباره امام حسن (علیه السلام)»، از سیدمحمد مرتضوی است که در مجله الهیات و معارف اسلامی (مطالعات اسلامی) شماره ۷۶، ۱۳۸۶ش به چاپ رسیده است که به نقد و بررسی روایات از جهت سند و متن پرداخته است. البته نقدهایی بر مقاله وارد است که در ادامه پژوهش به آنها پرداخته می‌شود. این مقاله نسبت به مقاله‌های دیگر که تاکنون نوشته شده‌اند، جایگاه بهتری از نظر علمی و پژوهشی دارد. مقاله دیگر به نام: «نقد حدیث و معیارهای آن از دیدگاه استاد علی‌اکبر غفاری»، از مریم ایمانی خوشخو و فاطمه شکوهی اصل، است که در فصلنامه علمی ترویجی سفینه، شماره ۳۵، تابستان ۱۳۹۱ش به چاپ رسیده است که از معیارهای نقد سند و محتوا حدیث را بیان کرده‌اند که به نوعی به بحث ارتباط دارد.

مقاله حسین ایمانی با نام «پژوهشی پیرامون تعداد همسران و فرزندان امام حسن (علیه السلام)» در فصلنامه فرهنگ کوثر (پاییز ۱۳۸۱ش، شماره ۵۵) نشر یافته است که به بررسی تعداد فرزندان

آن حضرت پرداخته است، تا بدین وسیله اتهام طلاق بودن را از آن حضرت دور سازد. این موضوع در منابع شیعه و اهل سنت بررسی شده که در جای خود به آن پرداخته خواهد شد.

مقاله دیگری در همان فصلنامه از محمدجواد طبسی و با نام «امام حسن مجتبی (علیه السلام) و افسانه طلاق» (بهار ۱۳۸۲، شماره ۵۳) به چاپ رسیده است. نویسندگان پس از بررسی سند روایات، در آنها تردید کرده و به انکار آنها می‌پردازد و جعلی بودن اخبار را بیان می‌کند. مقاله‌ای با نام: «پاسخ به شبهه طلاق بودن امام حسن (علیه السلام)»، از سید تقی واردی، در مجموعه مقالات همایش بین‌المللی سبط النبی، امام حسن مجتبی (علیه السلام) در جلد سوم که از سوی مجمع جهانی اهل بیت (علیهم السلام) در سال ۱۳۹۳ ش، به چاپ رسیده، آمده است. مقاله‌ای دیگر نیز با نام «بررسی تاریخی-روایی مسئله طلاق‌های مکرر و منسوب به امام حسن (علیه السلام)»، از سید حسن قاضوی، زهرا سادات حسینی سمنانی و فریده جلودار، در مجله علمی پژوهشی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی (پاییز ۱۳۹۵، شماره ۲۴) به چاپ رسیده است. نویسندگان مقاله با توجه به دو مقاله اخیر که شاید مبنای کار تحقیق آنان بوده است، گفته‌اند: تحقیق جامعی در بررسی و ارزیابی در اسناد روایات و گزارش‌های تاریخی، دلایل قرآنی، روایی و عقلانی صورت نگرفته است؛ به همین جهت، آنان به بازخوانی و تبیین کاملی از موضوع مورد بحث پرداخته‌اند؛ اما مقاله به سیر تطورات حدیث پرداخته و نقدهایی بر آن وارد است.^۱ مقاله‌ای با نام «سیر تطورات حدیث طلاق در منابع شیعه» از نگارنده کتاب (حسین مرادی نسب) در مجله علمی پژوهشی شیعه‌شناسی (شماره ۵۹، پاییز ۱۳۹۷ ش) به چاپ رسیده که در آن به سیر تطور حدیث طلاق و نقد روایات آن در منابع شیعه از جهت سند و محتوا پرداخته شده است و تأثیرپذیری برخی مؤلفان از دیگران، و اینکه بدون بررسی و بدون سند، تعداد همسران آن حضرت زیاد شمرده، و آن را نقل کرده‌اند، نقد و بررسی شده است. همچنین مقاله‌ای با عنوان «آسیب‌شناسی تشکیل خانواده حدیثی در مطالعات تاریخی با تأکید بر مجموعه روایات طلاق بودن امام حسن (علیه السلام) در کنفرانس بین‌المللی آسیب‌شناسی مطالعات تاریخ اهل بیت (علیهم السلام)، در ۸ آبان ۱۳۹۹ ش از سوی نگارنده کتاب (حسین مرادی نسب) ارائه گردید.

۱. برای نمونه، در صفحه ۱۳۸ در این مقاله، از بلاذری گزارشی را از «عباس بن هاشم بن محمد کلی» آورده است که «عباس بن هشام...» صحیح است.

مقاله‌ای با عنوان واکاوی و بازپژوهی نقادانه روایات جعلی مطلقیت امام حسن (علیه السلام) از رسول جعفری و علینقی لزگی در دو فصلنامه علمی-پژوهشی حدیث پژوهی (سال هشتم، شماره پانزده، سال ۱۳۹۵) به چاپ رسیده است. مؤلفان مقاله، بر مقاله سید محمد مرتضوی اشاره کرده و گویند که بر مقاله ایشان اشکالاتی وجود داشت که از آنها وی مغفول مانده است و تحقیقات خودشان را تکلمه‌ای بر مقاله ایشان دانسته‌اند. گرچه باید گفت بر مقاله این بزرگواران نیز نقدهایی وارد است از جمله آنکه گفته‌اند: «از ابن سعد حدیثی با همان سند روایت سابق (حاتم بن اسماعیل) از امام (علیه السلام) روایت می‌کند که فرمود:

حسن (علیه السلام) پیایی زن می‌ستاند و طلاق می‌داد و گمان بردم در میان قبیله‌ها دشمنی به ما به وجود می‌آید.^۱ مؤلفان مقاله ترجمه کرده‌اند که حسن به این وسیله می‌خواهد دشمنی‌ها را بزیاید. متن روایت چنین است: «... قال علی (علیه السلام) ما زال الحسن یتزوج و یطلق حتی حسب ان یکون عداوة فی القبائل». ابن ابی شیبہ نیز از حاتم بن اسماعیل روایت را در المصنف خود آورده است.

باید گفت در عبارت ابن سعد «ما زال الحسن یتزوج و یطلق حتی حسب ان یکون عداوة فی القبائل» آمده است. مؤلفان مقاله معنایی کرده‌اند که مخالف با معنای عبارت است که امام علی (علیه السلام) فرمود: حسن پیوسته ازدواج می‌کند و طلاق می‌دهد تا اینکه می‌ترسم کینه قبایل نسبت به ما برانگیخته شود. دیگر آنکه استناد به روایت ابن ابی شیبہ که دچار تغییر یا تحریف از سوی نساخته قابل تأمل است. در گزارش ابن سعد لفظ «حَسْبُ» است، ولی در گزارش ابن ابی شیبہ لفظ «حَسِبْتُ» آمده و تغییر صورت گرفته است، گرچه در معنی آن دو تفاوتی وجود ندارد و مقصود ترسیدم یا گمان کردم عبارت‌ها یکی است. دیگر آنکه عبارت ناقص است و به احتمال قوی «یورثنا» در کتاب استناد شده به هنگام استنساخ، افتاده است که وجود عبارت «یورثنا» معنا را به درستی می‌رساند و قابل فهم است. همچنین مؤلفان مقاله افزون بر مطالب فوق، در عبارت کلمه «فی» را ترجمه نکرده تا معنا به درستی فهمیده شود. دیگر آنکه اضافه سخن آنان: «که حسن به این وسیله می‌خواهد دشمنی‌ها را بزیاید»، ترجمه درستی نیست و در معنا تغییر ایجاد شده است. به عبارت دیگر مؤلفان گویند که امام (علیه السلام) با این ازدواج‌ها می‌خواست کینه‌ها را برطرف کند، در حالی که این خلاف مقصود روایت است که آنان ذکر کرده‌اند دیگر آنکه سیاق جمله نیز نشان می‌دهد که ترجمه فارسی صحیح نیست،

۱. ابن سعد، ترجمه الامام الحسن من الطبقات الکبری، ص ۶۹.

چرا که جمله در مقام ذم بوده و دو صفت ذم با مدح همراه نمی‌شود گرچه گفته‌اند مدح در قالب ذم است، بلکه آن نیز صفت ذم است یعنی کسی که مالش را انفاق می‌کند تا تنگدست و فقیر شود یعنی عقل معاش ندارد. به عبارت دیگر کسی که در انفاق زیاده‌روی می‌کند.

اشکال دیگر مقاله در ترجمه کلمه «مَلِئِقٌ» که در عبارت «إِنِّي لِأَعْلَمُ أَنَّكَ غَلِقُ طَلِقٌ مَلِئِقٌ» است که به بسیار بخشنده (که در بخشش اسراف می‌کند) معنا کرده‌اند که در کتاب تهذیب الکمال (ج ۶، ص ۲۳۶) آمده است: «المليق: الذي ينفق ماله حتى يفتقر». در این تحقیق از این مقاله بهره بردیم.

– مقاله دیگری با عنوان نقد و بررسی اخبار مربوط به مطلق بودن امام حسن مجتبی (علیه السلام) از اصغر منتظر القانم و شبلم السادات هاشمی فشارکی در مجله علمی تخصصی تاریخ نو سال هشتم، شماره ۲۱، که در سال ۱۳۹۷ش به چاپ رسیده است؛ اما باید گفت که عنوان مقاله با محتوی آن سازگار نیست؛ زیرا بیشتر به همسران و فرزندان امام (علیه السلام) پرداخته شده است و به چند روایت درباره مطلق بودن اشاره شده است. مقاله پس از نقل دشمنی‌ها معاویه با اهل بیت (علیهم السلام) به خصوص امام علی (علیه السلام) و امام حسن (علیه السلام) گوید: پس به گمان قوی با توجه به دشمنی‌های معاویه با حضرت علی (علیه السلام) و امام حسن (علیه السلام) اولین کسی که مبادرت به ساختن احادیث جعلی و اتهامات ناروا در مورد امام حسن (علیه السلام) کرد، خود معاویه سردسته تبهکاران است، و بعدها نیز این اتهامات توسط افراد دیگر از جمله منصور [خلیفه] عباسی بیان شده است. باید گفت نویسندگان مقاله درباره جعل احادیث درباره کاستن مقام اهل بیت (علیهم السلام) به خصوص حضرت علی (علیه السلام) و امام حسن (علیه السلام) بیان فضائل برای دیگران در زمان معاویه صحیح است؛ اما اینکه جعل اخبار مطلق را در زمان معاویه بدانیم درست به نظر نمی‌رسد. بحث ما درباره جعل احادیث مطلق درباره امام حسن (علیه السلام) است که منصور خلیفه عباسی در خطبه خود نزد مردم خراسان آغاز کرد و باطن زشت خود را نشان داد. همین سخن منشأ شد تا راویان درباری به کمک منصور خلیفه عباسی بشتابند و اخباری در این موضوع جعل نمایند.

– مقاله‌ای با عنوان ظلمات الامام الحسن (علیه السلام) (مزواج مطلق در اسسه تحلیله) از محمد ناصر الغداری، حسن محمد الدربندی مجله دانشگاه تربیت الاساسیه لعلوم التربويه و الانسانيه، شماره ۴۱، کانون الاول و الثاني ۲۰۱۸م، ص ۱۰۷۵–۱۰۸۹) در عراق چاپ شده است. مؤلفان به ظلم‌های که نسبت به امام حسن (علیه السلام) شده از جمله کثرت تزویج و مطلق ایشان را ذکر کرده‌اند و گویند که سند روایت برقی و کلینی متفاوت است و مؤلفان شیعی از آنان این روایات را گرفته و نقل کرده‌اند. آنان روایات را با روایات دیگر طلاق که آن را مذموم دانسته و با توضیحاتی که ارائه داده‌اند کثرت و مطلق بودن امام حسن (علیه السلام) را رد کرده‌اند.

از برخی از مقالاتی که ذکر شد برای تکمیل بحث از آنها بهره بردیم. همچنین کتاب‌هایی که جداگانه درباره شخصیت امام حسن (علیه السلام) نوشته شده‌اند یا کتاب‌هایی که درباره شرح حال ائمه اطهار (علیهم السلام)، از جمله امام حسن (علیه السلام) هستند به ارزیابی این موضوع پرداخته‌اند. از جمله کتاب‌ها، کتاب *حياة الامام الحسن بن علی (علیه السلام)*، از باقر شریف قرشی، کتاب *حياة السیاسیه الامام الحسن (علیه السلام)* از علامه سیدجعفر مرتضی عاملی، *سیره الائمة الاثنی عشر*، از هاشم معروف حسنی، کتاب *حقایق پنهان*، پژوهشی از زندگانی سیاسی امام حسن مجتبیٰ (علیه السلام) از احمد زمانی و ده‌ها مؤلف دیگر را می‌توان نام برد که به نقد روایات مطلق امام حسن (علیه السلام) پرداخته‌اند و آنها را از اساس رد کرده و آن را از جعلیات دانسته‌اند.

کتاب *جانشینی حضرت محمد (صلی الله علیه و آله)*، پژوهشی پیرامون خلافت نخستین، از ویلفرد مادلونگ، ترجمه احمد نمایی و جواد قاسمی و دیگران، (در پیوست از صفحه ۵۲۳ تا ۵۳۴) که برای بار دوم در سال ۱۳۸۵ شمسی از سوی انتشارات بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی به چاپ رسیده، به مطلق بودن اشاره دارد و گزارش‌های مدائنی درباره تعداد زنان آن حضرت را غیر قابل قبول، و افسانه دانسته است. همچنین کتاب تصویر امامان شیعه در *دائرةالمعارف اسلام* (ترجمه و نقد)، زیر نظر محمود تقی‌زاده داوری، که مقالاتی درباره امامان معصوم (علیهم السلام) را آورده و مورد نقد پژوهشگران قرار گرفته است از جمله مقاله‌ای مربوط به امام حسن (علیه السلام) (ص ۱۳۳-۱۳۷) از خانم والیری ایتالیایی در ضمن آن آمده به تعداد همسران آن حضرت و اخبار مطلق بودن امام حسن (علیه السلام) پرداخته که از سوی محمدرضا هدایت پناه مورد نقد قرار گرفته است.

کتاب *حیات فکری و سیاسی امامان شیعه (علیهم السلام)* از استاد رسول جعفریان، در بخش امام حسن (علیه السلام) به تهمت‌هایی که به حضرت زده شده، اشاره کرده و به اجمال به پاسخگویی آنها بسنده کرده است. همچنین در کتاب *اخبار اهل بیت (علیهم السلام)* در میراث مکتوب مدائنی، از نگارنده کتاب [حسین مرادی نسب]، به موضوع نقش گزارش مدائنی درباره ازدواج‌ها و طلاق‌های امام حسن (علیه السلام) پرداخته و به نقد آنها نیز به اجمال اشاره شده است. این اثر از سوی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی در سال ۱۳۹۶ ش، نشر یافته است. همچنین کتاب *زوجات الامام الحسن (علیه السلام) اکاذیب و حقائق* از سیدجعفر مرتضی عاملی که در قم نشر یافته است. وی پس از نقد سند و متن برخی از گزارش‌ها در بیان اینکه برخی از زنان از همسران آن حضرت باشند، شک و تردید کرده است که آنان همسر امام (علیه السلام) باشند. وی به همه همسران امام نپرداخته است.